

A magyar jelzős főnévi csoportok szórendjéről

1. Bevezető megjegyzések, zömmel tipológiaiak

1.1. A dolgozat tárgyáról

Előző írásainkban¹ elemeztük a főnévi csoportok egyes kérdéseit. Vizsgálatunk nem volt sem átfogó, sem rendszeres, a kevésbé kutatott problémák érdekelték bennünket, nem törekedtünk szintézisre, sőt a vizsgált problematikában is inkább a kérdések fölvetése, nem pedig megoldása jellemzi e dolgozatainkat. A szórend körében sem állunk jobban, de ez nem is várható, hiszen a szórendben a mondattani-szemantikai sajátságok tükröződnek, s a szórend csak ezek ismeretében határozható meg kielégítően. Így ez a dolgozatunk is inkább kérdésfeltevő, mintsem megoldó jellegű.

Vizsgálatunk egyrészt arra az akadémiai tervmunka keretében gyűjtött kb. 15 000 főnévi csoportra épül, amelyet a főnévi csoportok elemzésében felhasználtunk, de mivel a többmellékneves csoportok viszonylag ritkán fordulnak elő, ezért a melléknevek sajátos szórendi kérdéseit — s ez dolgozatunk egyik fő problémája — ezer főnévi csoporton elemeztük, amely a Valóság 1969. évi 4. és 5. számából és a következő művekből gyűlt össze: Somogyi Tóth Sándor, *Próféta voltál szívem*. Budapest, 1955. (röv. S P), Szabó Magda, *Katalin utcája*. Budapest, 1969. (röv. Sz K), Illyés Gyula, *Kháron ladikján*. Budapest, 1969. (röv. I Kh) és Kodolányi János, *Jehuda bar Simon*. Budapest, 1957. (röv. K J).

Az anyaggyűjtést Zimándi P. István végezte, akinek ezúttal mondunk köszönetet.

1.2. A főnévi csoport szórendjének tipológiai kérdései

A főnévi csoport tipológiai vizsgálatában legjelentősebb eredmények a szórendi elemzésben állnak rendelkezésünkre, elsősorban J. H. GREENBERG ismert cikkében. Hogy a felszíni szerkezetről, s benne a formálisan legjobban megközelíthető szórendről tudunk legtöbbet, nem véletlen, de a felszíni szerkezet felőli megközelítésnek megvannak a maga korlátai. Bebizonyosul, hogy a felszíni szerkezet vizsgálata nem adhat választ számos igen lényeges kérdésre, például a melléknevi jelzők belső rendjére, s érthető, hogy erre GREENBERG nem is keres feleletet.

De nézzük a GREENBERGTől megállapított összefüggéseket.² GREENBERG

¹ DEZSÓ LÁSZLÓ, A főnévi csoport: Általános nyelvészeti tanulmányok VI. Bp. 1969, 25—158; DEZSÓ L., A magyar jelzős főnévi csoportok Budapest 1969 (kézirat).

² J. H. GREENBERG, Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements: *Universals of language*. Cambridge, Mass. 1963, 58—90.

a nem birtokos jelzők három csoportját különbözteti meg: a kijelölő jelzőt, amelyet mutató névmás (D) fejez ki, a számjelzőt, amely számnév (Num), és a melléknevet (A).

A mondatrend és a főnévi csoport szórendje között van bizonyos összefüggés, amiről a tipológia régebben is tudott, és a regens és rectum általános kategóriákkal jellemzett. GREENBERG ezt konkretizálta a szórendi típusoknak megfelelően. A melléknév és főnév rendje és a mondatrend között a következő összefüggést találta: a VSO (V = ige, S = alany, O = tárgy) szórendű nyelvekben a főnévi csoport szórendje NA (főnév és melléknév). (Ez a 17. univerzálé.)

Az SOV, SVO szórend, valamint az A és N rendje között nincsen ilyen egyetemes összefüggés. Az SOV nyelvek zöme azonban eléggé egyöntetűen a főnév elé helyezi nemcsak a melléknevet, hanem a számnevet és a mutatónévmást is (6 nyelv, köztük a hindi, a török, a kannada, amelyek adatai az indiai, iráni, török és dravida nyelvekre jellemzőek), négy nyelvben a melléknév a főnév után áll, de csak egy nyelvben található meg a következőzetes (NA, ND, NNum) sorrend, a jelzett szó prepozitív használata. Az SVO típus adataiban azt találjuk, hogy a NA, ND, NNum szórend 5 nyelvre jellemző, a vele ellentétes AN, DN, NumN szintén öt nyelvre (finn, görög, norvég, szerb, mája), de történetileg az első 4 – bizonyíthatóan – SOV szórendű volt. Három nyelvben az NA szórend DN, ill. NumN renddel párosul. Így az SVO nyelvekre inkább az NA szórend jellemző. Amely nyelvben AN szórend van, ott az SVO szórend – általában – későbbi fejlődés eredménye.

GREENBERG adataiból levont következtetéseink tehát arra utalnak, hogy a VSO és NA szórend egyetemes összefüggése mellett megállapítható az is, hogy az SOV nyelvekre elsődlegesen az elől álló (prepozitív) jelző jellemző: AN, NumN, DN és csak egyes nyelvekben kerül főnév utáni (posztpozitív) helyzetbe valamelyik jelző, elsősorban a melléknév (4 nyelvben), ritkábban a számnév (3 nyelvben) és a mutató névmás (1 nyelvben). Az SVO nyelveket viszont inkább a főnév utáni jelző jellemzi: 5 nyelvben következőzetesen (NA, ND, NNum), további három nyelvben pedig – NA szórend mellett – csak az egyik jelző prepozitív. Ha az SVO szórend következőzetes elől álló jelzővel párosul, a prepozitív jelző általában megőrzött régiség, abból a korból, amikor még a mondatrend SOV volt.

Végeredményben a hagyományos rectum + regens sorrenddel: SOV és AN, DN, NumN szembeállítható a regens + rectum rend: VSO, SVO és NA, ND, NNum, de nem érvényesül következőzetesen, kivéve a VSO és NA összefüggést, amelyet GREENBERG univerzáléként állapított meg.

Mi a GREENBERG-féle szinkrón vizsgálat mellett a történeti fejlődést is figyelembe vettük, amikor az SVO nyelveket elemeztük. Így fölmerül annak szükségessége, hogy a mondatrend és a jelzők szórendjének történeti fejlődését párhuzamosan elemezzük. Feltételezhető, hogy a regens és rectum rendje általános elvként érvényesül két „tisztá” fő típusban: (1) SOV és AN, NumN, DN, (2) SVO, VSO és NA, NNum, ND. (A VSO szórend valószínűleg történetileg másodlagos.) A szórendi típusváltozás során a mondatrend és a főnévi csoport szórendje közötti egység megbomolhat: az (1) fő típusban az SOV mondatrend megmarad, de a jelzők rendje megváltozik, ezt találjuk az SOV alaprendű nyelvek közül néhányban; avagy a mondatrend változik SVO-ra, de ezt nem követi a főnévi csoport szórendjének változása, ez figyelhető meg a ma SVO szórendű nyelvek jelentős részében. Ha mind a főnévi csoport,

mind a mondatrend megváltozik, vagy változatlan marad, nem bomlik meg a regens rectum szabály a két szórendi egységben. De változás esetén a főnévi csoportban az A, a D és a Num nem okvetlen fog ugyanazon a helyen állni: legváltozékonyabbnak tűnik az A: az SOV szórendben elsősorban a melléknév helye tér el a rectum + regens szabálytól, a történetileg másodlagos VSO szórendben az NA szórend egyetemes, míg a többi (NNum, ND) nem kötelező, amint ezt GREENBERG adatai mutatják (a NumN szórend figyelhető meg a hét nyelv közül hatban, DN pedig kettőben).³

A jelzők sorrendjét illetően GREENBERG megállapította, hogy ha a melléknév megelőzi a főnevet, a mutatónévmás és a tőszámnév — általában — ugyanazt teszi (18. univerzálé). Ez a nem teljes univerzálé a főntebb elemzett rectum + regens fő típuszabályon és azon a megállapításon alapul, hogy elsődlegesen a melléknév szórendje változik: vagyis SOV és AN, NumN, DN szórend mellett a rectum + regens fő típusban, ha a főnévi csoport szórendje változik, a változás a melléknévvel kezdődik. Ezt támasztja alá a következő 19. univerzálé: ha az A a főnév után áll (NA), lehetnek olyan melléknévek, amelyek megelőzik a főnevet: A'N, viszont ha a melléknév megelőzi a főnevet, nincs ettől eltérés. Ez az univerzálé azt mutatja, hogy ha melléknév szórendi változása: AN → NA nem teljes, lehetnek olyan melléknévek, amelyek megőrzik eredeti rendjüket: A'N, amikor már a többség posztpozitív: NA. Mivel nincsen NA → AN fejlődés, nem lehet közbülső állapot sem, amelyben az uralkodó szórend már AN, de van NA' is. A különös inkább az, hogy az AN → NA fejlődésnek nincsen olyan közbülső állapota, amelyben az alaprend még AN, de bizonyos melléknévek szórendje NA'. Föltehetően az AN → NA fejlődés kezdeti stádiumában a melléknév helye szabad, vagy éppen nem került ilyen nyelv a vizsgált harminc közé.

Módszertanilag tanulságos itt az a körülmény, hogy a szórendi univerzálék megállapításában figyelemmel kell lenni a típuszabályokra és a történeti változásokra is, hogy pontosabban fejthessük ki a nyelv szabályait.

A fentiekben a regens-rectum szabály felállításánál figyelmen kívül hagytuk a pre- és posztpozíciókat és a birtokosjelzőt (N_g). Most ezt jóváteendő, megemlítjük, hogy a VSO szórenddel prepozíció (Prep + N) (3. univerzálé), az SOV renddel általában posztpozíció (N + Postp) jár (4. univerzálé), s a prepozitív nyelvekben a birtokosjelzős szerkezet szórendje általában NN_g , a posztpozitívekben N_gN (2. univerzálé). Ezek az univerzálék csak megerősítik a regens és rectum két fő típusainak helyességét, de van egy további figyelemre méltó megállapítása GREENBERGnek: ha SOV szórendben a birtokos jelző követi a főnevet, ugyanazt teszi a melléknév is: NN_g és NA. Mivel az NA — egyébként ritka — szórend történetileg másodlagos, ez állapítható meg az NN_g -ről is, s — ez érdekes — fejlődésük párhuzamos. A jelzők sorába tartoznak még a relatív szerkezetek is, amelyekről GREENBERG megállapítja, hogy ha prepozitívan állnak, a nyelv posztpozitív, vagy a AN szórendű, vagy mindkettő fönnáll (24. univerzálé).

A jelzők belső sorrendjét illetően GREENBERG megállapította, hogy egyöntetű prepozitív rendben a jelzők DNumA, posztpozitívben DNumA, ill. ANumD sorrendben követik egymást (21. univerzálé). Ez azt jelenti, hogy a főnév és a kijelölő jelző az esetek többségében keretet alkot, a melléknév

³ GREENBERG: i. m. 86.

pedig ugyanekkor a főnévhez csatlakozik; a számnevet viszont általában a melléknév, ritkábban a D választja el a főnévtől, s középtűt helyezkedik el.

A mondatrend és a jelzők sorrendje között további hasonlóságok figyelhetők meg, amelyekkel GREENBERG nem foglalkozott. Az ige bővítményeinek rendje, akár a jelzőké, bizonyos általános sajátosságokkal bír: az igehez legközelebb — előtte vagy utána — áll a tárgy (főleg az objektum, O), tőle legtávolabb a hely- és időhatározó (jelöljük L-lel) köztük a másodlagos tárgy, (főleg experiens, E). Így a következő két sorrend lehetséges:

LEOV és VOEL.

Ennek felel meg — nagyjából — a melléknévi, számnévi és mutató névmási jelző sorrendje:

DNumAN és NANumD,

bár az utóbbi állhat NNumA rendben is. A két szórend közötti azonosság azzal magyarázható, hogy a tárgy és az ige, a melléknév és a főnév között áll fenn a legszorosabb szemantikai kapcsolat. A kijelölő jelző és a hely- és időhatározó egyaránt lazán kapcsolódik a főnévhez, ill. az igehez: mindkettő a szituációban jelöli ki a regens helyét. A kettő közé kerülnek a többi bővítményfajták, amelyek felsorolása nem volt teljes.

A gyermeknyelv vizsgálata arra enged következtetni, hogy az igétől való távolodás sorrendje egyszersmind a kialakulás sorrendje is: először jön létre az ige és az objektum kapcsolata, utána társulhat csak az ige az experienssel, ill. az eszközhatározóval, majd a hely- és időhatározóval, pontosabban a határozós főnévi csoporttal. Így épül föl tehát az igei csoport:

	OV	ill.	VO
	E(O)V		V(O)E
	L(EO)V		V(OE)L

A magyar gyermeknyelv a második utat követi. A gyermeknyelvben a jelzők megjelenése is megfelelhetne általános lineáris sorrendjüknek: akkor először a melléknévi, utána a számnévi és végül a kijelölő jelző jönne létre:

	AN	ill.	NA
	Num(A)N		N(A)Num
	D(NumA)N		N(ANum)D

A jelzők ilyen rendben való megjelenése, a jelzős főnévi csoport ilyen sorrendben való kiépülése lehetséges, és ellenőrzésre szorul. A tőlünk ismert anyag támogatni látszik — nagyjából — ezt a föltevést, de a kérdés részletes vizsgálatra vár.⁴

Az eddigiekben csak a szórendről volt szó, s adatainkat ki kellene egészíteni a hangsúlyozás típuszabályaival. Az SOV rendű nyelveket az igei bővítmény hangsúlyozásán kívül a prepozitív jelző hangsúlyozása is jellemzi, s így általános ritmusszabályuk ez: — . Az SVO szórendű nyelvekben a ritmusszabály — — föltehetően nemcsak az igei, hanem a főnévi csoportban is

⁴Vö. különösen MEGGYES KLÁRA, Egy két éves gyermek nyelvi rendszere. Budapest, 1969 (kézirat).

tekintet nélkül arra, hogy a jelző prepozitív vagy posztpozitív-e. A szlávban a jelző megelőzi, szuahéliben követi a jelzett szót, de mindkettőben a második elem (a főnév, ill. a jelző) a nyomatékos.

1.3. A főnévi csoport szórendje és a mélyszerkezet kérdései

A főnévi csoport teljes szórendi tipológiáját csak a mélyszerkezeti sajátosságok figyelembevételével, a felszíni szerkezet egész problematikájának ismeretében lehet majd megalkotni. De mi sem vállalkozhatunk rá, hogy a jelző különböző fajtáinak szinonimitási viszonyait vizsgáljuk: a birtokos jelző és a denominális melléknév kapcsolatát, a kettő viszonyát az összetételekhez. Föltehető, hogy a jelzők szintaktikai-szemantikai sajátosságaitól is függ felszíni szófaji realizációjuk, amely alapvetően fontos a szórendi elemzés szempontjából. A szintaktikai-szemantikai sajátosságok azonban különböző szófaji realizáció ellenére is visszatükröződhetnek a szórendben. A fenti példánál maradva: a *gyermeknyelv* összetétel megbonthatatlan, és csak elébe kerülhet a jelző: a *magyar gyermeknyelv*; az oroszban a *detskij* elvben megelőzhetné a *venygerskij* melléknévet, mert mindkettő melléknév, de a szórendi szabályok ezt tiltják, csak ez a sorrend lehetséges: *venygerskij detskij jazyk*, tehát a komponensek sorrendje azonos a magyaréval. Természetesen, ha a szóképzést is figyelembe vesszük, tekintettel kell lenni az olyan szemantikai különbségekre, amelyek az összetett és képzett szót megkülönböztetik a birtokos szerkezettől: a *gyermeknyelv* „egy fogalom”, míg a *gyermekek nyelve* alkalmi jellegű kapcsolat. Egyik megjelenés előtt álló dolgozatomban igyekeztem kibogozni a magyar szinonim birtokos szerkezet és a mellékneves főnévi csoport közti viszony csomóját, de ez magyarban is nehezen megy, tipológiailag még bonyolultabb lenne, ezért térjünk vissza az egyszerűbb jelzős kapcsolatokra.

GREENBERG három egyetemes jelzőfajtát vizsgált: a mutatónévmási kijelölő jelzőt, a tőszámnevet és az egyszerű melléknévet. (GREENBERG nem határolja így el őket, de ezt meg kell tennünk.) A kijelölő jelző a főnévi csoport determinánsába (*d* komponensbe) kerül, és állítmányként nem állhat. A tőszámnev nem tartozik a determinánshoz, állhat állítmányként, de ebben a szerepben korlátozott a használata: *Három a kislány, Kislány három van* (az utóbbi azonban sajátos mondat, amely külön elemzésre szorul).⁵ Az egyszerű melléknévi jelző állhat állítmányként, s ő a főnévi csoport legfüggetlenebb eleme: *A ruha szép*. Fentebb említettük, hogy a főnévi csoport szórendjének változásakor leghamarabb a melléknév helye változik meg. Ezt a szórendi szabadságot föltehetően a mondattani függetlenség teszi lehetővé.

Az egyszerű mellékneveken kívül a következő pontban vizsgálnunk kell a főnévből képzett mellékneveket is. Egyik előbbi dolgozatunkban a denominális mellékneveket aszerint osztályoztuk, hogy a mélyszerkezetben milyen mondatfajtaból, ill. bővítményből vezettük le. Ugyanez volt a kiindulásunk a birtokos és a főnévi jelző osztályozásában is, hogy a közöttük levő szinonimitást is vizsgálhassuk.⁶ Az ott mondottak még rövid áttekintéséről sem lehet

⁵ Vö. DEZSÓ L. A főnévi csoport 89 kk.

⁶ Vö. DEZSÓ L. A magyar jelzős főnévi csoportok. 2–3. fejezet. A magyar szóösszetételeket és a jelzős szerkezetekkel alkotott kapcsolatukat Károly Sándor elemzi: *A szóösszetételek és a velük kapcsolatos lexikai egységek (A főnévi összetételek)*: Általános nyelvészeti tanulmányok VI. Bp. 1969, 271–328.

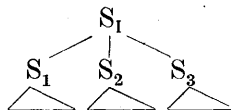
most szó, csak néhány emlékeztető példát hozunk. A mélyszerkezetben szerepelhet birtoklás-mondat, amely kifejezhet tulajdont, hozzátartozást: *a kalapos (O) férfi (E)*, részviszonyt *az emeletes (O) ház (E)*, valamely paramétert, jellemző tulajdonságot: *az erős (O) fiú (E)*. (Zárójelben áll a mélyszerkezeti bővítmény megnevezése: O = objektum, E = experiens, L = lokális, I = = instrumentális.) A mélyszerkezetben szerepelhet létige, amely lokális bővítménnyel egészülhet ki: *az utcai (L) lámpa (O)*. A mélyszerkezetben feltételezhető valamely ige, amely a felszíni szerkezetben hiányzik, a bővítmények lehetnek az előbbiek: pl. *iskolai (L) köpeny (O)*, vagyis 'az iskolában használt köpeny', s lehet rajtuk kívül instrumentális-modális is. A bővítmények között bizonyos természetes összefonódás van: *a rekeszes málna* nemcsak, ill. nem annyira a málna helyét, mint tárolásának módját fejezi ki. A mélyszerkezeti komponensek közötti viszony lehet igen elvont, kifejezhet szemléletmódot: *az esztétikai (I) dolgozat (O)* vagy elvont rész- vagy más paraméter-szerű viszonyt: *az esztétikai (E) elmélet (O)*, *az esztétikai (E) elv (O)*.

A mélyszerkezet sajátosságai tükröződhetnek a szórendben is: különböző mélyszerkezetű jelzők helye más lehet. A birtoklás-mondatból származó paraméterszerű denominális melléknevek egy része közel áll az egyszerű melléknevekhez: pl. *erős, fényes*; szórendben váltakozhat vele és állítmányként önállóan állhat: *A fiú erős. A golyó fényes; A magas erős fiú, A nagy fényes golyó; A fényes nagy golyó, Az erős magas fiú*. A részviszonyból eredeztethető birtoklás-igéből levezethető melléknevek is állhatnak önálló állítmányként, de szőreldileg jobban kötődnek a főnévhez: *A ház emeletes, a nagy emeletes ház, az emeletes nagy ház*. A lokális, modális, rendeltetést kifejező melléknevek még kevésbé állnak önálló állítmányként, és szorosabban kapcsolódnak a főnévhez:

- (*)*Ez az iskola falusi, Ez falusi iskola*
- (*)*Ez a málna rekeszes, Ez rekeszes málna*
- (*)*Ez a köpeny iskolai, Ez iskolai köpeny*
- (*)*Ez az elmélet esztétikai, Ez esztétikai elmélet.*

Közéjük és a főnév közé nem, vagy nem igen ékelődhet egyszerű melléknév: (*)*a falusi magas iskola*, (*)*a rekeszes finom málna*, (*)*az iskolai szürke köpeny*, (*)*az esztétikai bonyolult elmélet*.

Több melléknévi jelző esetén a mélyszerkezetben több elemi mondat van, amelyek sorrendje a jelzők sorrendjét mutatja. Például *a szép erkélyes kerti ház* főnévi csoport jelzőinek optimális sorrendje az, amelyben áll; kevésbé szerencsés *a szép kerti erkélyes ház*, és az egyszerű melléknév nem előzheti meg e két deszubsztanciális melléknevet: **a kerti erkélyes szép ház*. A mélyszerkezetben a három mondat: (S₁) *A ház szép*, (S₂) *A háznak van erkélye*, (S₃) *A ház a kertben van* egy mondatömböt alkot:⁷

⁷ A mondatömb mélyszerkezeti kategória, egymással összefüggő mondatok alkotják.

A fenti példa arra enged következtetni, hogy heterogén szerkezetű mondatok esetén a mondatok szintaktikai-szemantikai struktúrájából megállapítható sorrendjük: az egyszerű melléknévi állítmányú mondatot követi a birtoklás-mondat, s utána jön az igés-létigés mondat, mint fent.

Elméleti-tipológiai szempontból az ilyen szabály igen elegáns megoldást biztosítana. További kérdés azonban: hogyan alakul a sorrend, ha a felszínen melléknéven kívül nem egyeztetett vagy egyéb jelző is áll. Például az oroszban az iménti mondat így hangzik: *krasivij dom v sadu, s balkonom* (vagy . . . *ime-juščij balkon*), vagyis az egyszerű melléknév megelőzi a főnevet, a lokális jelző áll közvetlenül mellette (*v sadu*), s távolabb a részt kifejező (*s balkonom*); vagyis megőrződik a sorrendiség, csak a prepozitív jelzők egy része posztpozitív válik.

Amit elmondtunk, mindössze föltevés, amelynek tipológiai érvényesége tovább kutatandó, a második részben mi csak a magyarra való alkalmazhatóságát vizsgáljuk meg. Már most megjegyezzük, hogy a pragmatikus tényezők nem hagyhatók figyelmen kívül. A szóképzés során gyakran olyan szókapcsolatok is létrejönnek, amelyek a tárgyak stb. egy jellegzetes fajtáját jelölik, s ezáltal állandósulnak. Fentebb mi olyan példát választottunk, amelyben egyik melléknév sem párosul a főnévvel valamely házfajta jelölésére, de az *emeletes ház* már efelé közelít, s az optimális sorrendben a főnévhez húzódik: *az öreg külvárosi emeletes ház* szokottabb, mint *az öreg emeletes külvárosi ház*. (Sok evidensebb példát is hozhatnánk: mint *szemetes láda*, *derékszögű vonalzó* stb., ahol helytelen *a szemetes kerti láda*, *a derékszögű tegnapi vonalzó*.) Ez a körülmény teszi igen bonyolultá a melléknévek szórendi szabályainak megállapítását. Benne azonban csak újra megjelenik az a pragmatikus tényező, amely a melléknévi szóalkotásra olyan jellemző, és amellyel másik dolgozatunkban kétes kimenetelű csatát vívtunk.⁸ A szabályalkotásban ez azt jelenti, hogy csak „tendencia”-szerű, nagyjából érvényes szabályokat adhatunk.

A deszubsztanciális melléknév tipológiailag nem egyetemes, történetileg másodlagos, s a gyermeknyelvben is későn kerül sor arra, hogy a gyermek képes legyen főnévből melléknévet alkotni. Azokban a nyelvekben, amelyekben nincsen deszubsztanciális melléknév, illetőleg valamely fajtája, helyette nem egyeztetett jelző áll, amely közvetlenül vagy valamely kapcsoló elemmel csatlakozik a jelzett szóhoz. A magyarra az előbbi mód (pl. orosz *dom v sadu* 'kerti ház') nem jellemző, már posztpozitív szórendjét tekintve sem (bár előfordul), inkább a *való, levő* kapcsoló elemmel vagy valós melléknévi igeneves szerkezetekkel élünk: *a munkában való jártasság*, *a kalapáccsal végzett munka* stb.

A téma-réma szabályok szempontjából a főnév jelzőit aszerint kell mérlegelni, mennyire fontos új információt tartalmaznak. A kijelölő jelző csak a főnévi csoport determinánsaként állhat, önálló mondattani szerepe nincs, csak a főnévi csoporttal együtt nyerhet ilyet. A számnévre ugyanez áll, mint láttuk. Az egyszerű melléknév önállóan állhat mint predikátum, s így a neutráli tagolásban a rémába tartozhat: bizonyos szórendi típusban, így abban is, amelyhez a magyar tartozik: *A fiú (téma) magas (réma)*, de a predikátum a réma másodlagos eleme. A predikátum névszói bővítményei fontosabbak a rémában, így a belőlük levezetett melléknév lényegesebb téma-réma információt hordoz: pl. *a ház a kertben van (áll)*, esetén a helyhatározó a lényeges, ez lesz a jelző: *a kerti ház* stb. Ha valamely főnévnek van mind egyszerű

⁸ Vö. DEZSÓ L., A magyar jelzős főnévi csoportok. 2–3. fejezet.

melléknévi, mind főnévből képzett melléknévi jelzője, az utóbbi közelebb áll a jelzett szóhoz, mint az egyszerű melléknév, még akkor is, ha a téma-réma tagoláshoz nem járul másodlagos „fogalmi” tényező (pl. *szép emeletes ház, és két derékszögű vonalzó*). Ez utóbbiban egyébként a téma-réma viszonyban is kifejeződő pragmatikum állandósul: nemcsak az ad hoc kapcsolatban lényeges a deszubsztanciális jelző, hanem állandósul is ebben a közlési szerepben (*derékszögű vonalzó*).

2. A magyar főnévi csoportok szórendjéről

2.1. A kijelölő névmás, a számnév és a melléknév helye

A GREENBERG-féle szórendi tipológiában a magyar főnévi csoportot a DNumAN szórend jellemzi: a kijelölő mutató névmási jelzőt követi a tőszámnévi jelző, és utána áll az egyszerű melléknév: *ez a két szép virág*. Ez a szórend összeegyeztethető, mind az SOV, mind az SVO szórenddel (*A fiú levelet ír, A fiú írja a levelet*), bár alapvetően az SOV-ra jellemző. A magyarban az SVO szórend másodlagos fejlemény, de a főnévi csoport szórendjében nincs semmi változás, nincs kialakulóban az SVO szórendű nyelvekre jobban jellemző NANumD vagy NDNumA posztpozitív szórend. A latinban viszont a hátravetett jelző kialakulása megelőzte az SVO szórend létrejöttét, amely a román nyelvekre jellemző. A kijelölő mutató névmás, számnév és egyszerű melléknév (sőt általában a melléknév) szórendjéről sok mondanivalónk nincsen, vizsgált adataink csak alátámasztják ezt az ismertényt. Ezért csak néhány megjegyzést teszünk.

A névmások különbözőképpen osztályozhatók. Sajátos szemantikai jegyeik szerint lehetnek személyes névmások (személy-, visszaható, kölcsönös névmások), mutató névmások és kérdő, határozatlan, valamint vonatkozó névmások.⁹ Másik lehetséges osztályzás a helyettesítendő szófajon alapul: melléknévi, számnévi és főnévi névmások. A szórendi elemzéshez inkább ez utóbbira van szükségünk. Tegyük félre a főnévi névmásokat, és határozzuk meg pontosabban a jelzői szerepű melléknévi és számnévi névmásokat. A jelzők – feltehetően egyetemesen – helyettesíthetők valamely névmással. Igen érdekes volna tipológiai szempontból megvizsgálni, állhat-e névmás mindkét jelzőfajta helyett; s ha igen a számnévi és a melléknévi névmások tovább oszlanak-e és mely csoportokra. A magyarban van mind számnévi, mind melléknévi névmás, sőt több fajta van mindkettőből, tehát különbséget teszünk a jelzőfajta között, sőt olyan különbségeket is regisztrálunk, amelyek a számnevek, ill. a melléknevek számára érdektelenek, ugyanakkor a névmásrendszerben irrelevánsak olyan jegyek, amelyek a számneveknél és mellékneveknél lényegesebbek.

A számnévi névmások „számot” és „mennyiséget” (*hány és a többi*), vagy csak mennyiséget fejeznek ki (*mennyi és társaik*). A tőszámnévek mennyiséget és számot (*öt*), ill. mennyiséget vagy határozatlan számot: *sok, kevés*. Így erre a kérdésre: *Hány fiú érkezett?* válaszolhatjuk: *Harminc fiú érkezett* vagy *Sok fiú érkezett*, míg a *Mennyi kenyérünk van?* kérdésre a válasz lehet: *Sok kenyérünk van*, vagy *Öt kiló kenyérünk van*, az utóbbiban impliciten benne van

⁹ Vö. DEZSŐ L., A főnévi csoport 39 kk.

a *súlyú* melléknévi elem: *Öt kiló súlyú kenyérünk van*, vagyis a pontos mennyiség meghatározásban tőszámnemes melléknévi kapcsolat szerepel. A névmásoknál következetesen figyelembe vesszük a főnév „megszámolható” jegyét: ha N [+Comput], akkor *hány*, viszont N [-Comput] esetén *mennyi* lesz a számnévi névmás. A számneveknél az első esetben állhat tő- és határozatlan számnév, az utóbbiaknál csak határozatlan. A tő- és határozatlan számnevet a „határozott” jegy választja el egymástól: *öt* [+Quant, +Card, +Defin], *sok* [+Quant, ±Card, -Defin]. A határozatlan számnév vonatkozhat mind megszámlálható, mind meg nem számlálható főnévre, ezt fejezi ki a [±Card] jegy. Velük szemben a *hány* [+Quant, +Card, +Defin] jegyű és csak „megszámolható főnévre vonatkozhat; a *mennyi* [+Quant, -Card, ±Defin] jegyű és „nem megszámlálható” főnévre utal; ez utóbbi azért [±Defin], mert jelenthet határozott mennyiséget is (*öt kiló alma*).

A számnévi névmások közül a *mennyi* és társai közel állnak a „méret” jegyű melléknévi névmásokhoz: *mekkora* stb. (*Mekkora rúd kell?*), ezek vonatkozhatnak mind viszonylagos, mind pontos méretre (*a hosszú rúd, az ötméteres rúd*). Már az említett példák is emlékeztetnek az előzőkre (*mennyi, sok, öt kiló*). A valóságban a mennyiség és méret igen közel állnak egymáshoz, pl. *Mekkora rúd van? Ötméteres? Az sok (vagy hosszú)*. Nem véletlen, hogy a szerbhorvátban a határozatlan „nem nagy” mennyiség és a méret kifejezésére ugyanaz a tő használatos: *malo* 'kevés', *mal* 'kicsi', s a régi szlávban mondatani viselkedésük is azonos volt (mindkettő egyeztetett jelző volt). A „nagy” mennyiséget és méretet kifejező — tehát jelölt — kategóriák azonban más-más szavakkal fejeződtek ki: *mnogo* és *velik*. Nem megyünk tovább ezen a nyomon, csak azt jegyezzük meg, hogy az összetételekben, a melléknévi-számnévi kapcsolatokban a mennyiséget jelentő számnevek és a tér- és időbeli méretet kifejező melléknevek fölváltva használatosak: a magyarban *nagyszámú*, de az oroszban *mnogočislennyj* 'sokszámú'.

A számnevek egy csoportja, a sorszámnevek a kijelölő jelzőkkel (*ez a, melyik* stb.) rokoníthatók: az *ötödik* „azonosítás” és „sorrend” jegyű [+Y, +Ordo], az „azonosítás” összekapcsolja a kijelölő jelzővel, de van sajátos jegye is [+Ordo], amellyel megkötjük a kijelölést, s térbeli, időbeli sorra korlátozzuk. A kijelölő névmások vagy egyedítve azonosítanak (*ez a*) vagy pedig csoporton belül (*melyik*). Az azonosítás, kijelölés követeli meg a határozott névelőt: *A kulcs a második fiókban van*. A sorszámnev és a tőszámnév megfér egymással, mert mindkettő „határozott” és megadja a pontos számot, ill. sorrendi helyet. A kettő össze is kapcsolható: *Péter csak az első öt fiút látja, Péter csak az öt első fiút látja*, az első mondatban a sorrend dominál: egy sorban levő első ötről, a másodikban a számosság: öt sor elsőnek álló fiújáról van szó. Ez az értelmi különbség szabja meg a szórendet.

A kijelölés kérdését röviden szemügyre kell vennünk. Már említettük, hogy a mutató névmások: *ez a, ezen, emez, e* egyedítve azonosítanak, a kérdő és határozatlan névmások egy ismert csoporton belül igyekeznek identifikálni: *melyik, valamelyik, bármelyik*. A határozott névelő is azonosító szerepű, egyedítve azonosít. A határozatlan azonosító névmások, akár a határozatlan számnevek, kevésbé élesen kifejezett kategóriák. Vizsgáljunk meg néhány példát: *Ebben a tengerparti városban nyaraltunk, A tengerparti városban nyaraltunk* mindkettő egyedi azonosítást fejez ki, de az előbbi példában az identifikálás rámutatással párosul: mind a beszélő, mind a hallgató ismeri a szóban forgó várost. A „nem határozott” jegyű kérdőnévmásban: *Melyik városban nyaral-*

tatok? kifejezetten látható az azonosításra való törekvés a beszélő részéről, de ő csak a csoportot ismeri. Határozatlan névmás esetén: *Valamelyik tengerparti városba utazunk*, a beszélő nem tud még identifikálni, de a városok egy csoportját veszi figyelembe. Határozatlan névelő esetén: *Egy tengerparti városban nyaraltunk* a beszélő képes azonosítani, de ez nem kötelezően van így: *Egy tengerparti városban nyaralunk majd*, itt a beszélő ismerheti a várost, de lehet, hogy nem ismeri. A nem azonosító *valamely* névmásnál nincs identifikáció: *Valamilyen pecsétes levelet kaptam*, sem a hallgató, sem a beszélő nem tudja azonosítani a levelet, ugyanakkor a névmás milyenségét kifejező jelentése erősen tompul, elsődlegesen a nagyfokú határozatlanság fejeződik ki. Itt újabb példát találunk arra, hogy a „nem határozott” jegyű szó sajátosan viselkedik. Összefoglalva: a mutató névmás és a határozott névelő egyedi azonosítást fejez ki, mind a beszélő, mind a hallgató ismeri azt, amire az azonosítás irányul; a kérdő és a határozatlan *-ik* elemes névmás ismert csoportban törekszik azonosítani. A határozatlan névelő azonosíthat egy csoporton belül, de nem kötelezően, azonosítás esetén csak a beszélő ismeri a szóban forgó denotátumot. A *valamely* határozatlan névmás az identifikáció szempontjából teljesen negatív: sem a beszélő, sem a hallgató nem ismeri a denotátumot. A *valamely* alkotja az azonosító mutató névmás ellenpólusát.¹⁰

A *valamely* elvezetett bennünket a melléknévi névmásokhoz. Az *ilyen* (*milyen, valamilyen, akármilyen*), a *-féle* elemes (*efféle, olyanféle, olyasféle, miféle, valamiféle, akármiféle*), a *-mi* elemes (*valami, némi*) névmások az egyszerű és képzett melléknévi és a főnévi jelzőket helyettesítik. (Belső kérdéseikkel nem foglalkozunk.) A „milyenség”, a kvalitás inkább negatívan fogalmazható meg. Ki kell választanunk azokat a jelzőket, amelyek „méret” jegyűek (*nagy, hosszú*), mert ezek mind a *mekkora*, mind a *milyen* névmásfajtákkal helyettesíthetők, a „milyenség” magában foglalja a méretet is. Viszont a *milyen* és társai nem helyettesíthetik az összes nem számnévi jelzőket: ha a nem számnévi jelző azonosítást fejez ki, csak azonosító névmás állhat helyette. Ilyen a főnévi jelzők egy része: *Az elnök urat keressük* és bizonyos esetekben a participiumok: *A holnapra elvégzendő feladaton dolgozom*, de velük szemben milyenséget fejeznek ki *a fiú gyermek, a csillogó szem* jelzős szókapcsolatok. A melléknévi jelző különböző fajtái kvalitásra utalnak, de azonosíthatók: *a magas lány, a szakállas mérnök, az emeletes ház, az erős fiú, a téli szünet, az iskolai köpeny, a rekeszes málna, az esztétikai elmélet*; mint látható, a deszubsztanciális melléknevek is idetartoznak.

Azonosítás esetén a melléknév és participium elmozdulhat szokott helyéről, így ez a kategória lényeges a szórend szempontjából. Nézzünk néhány példát, amelyben melléknév és participium szerepel tőszámnév társaságában:

Péter várja a két tegnapi feladott levelet

Péter várja a tegnapi feladott két levelet

Péter vár két tegnapi feladott levelet

**Péter vár tegnapi feladott két levelet.*

¹⁰ A magyar határozatlan névmás és névelő sajátosságai jól kidomborodtak olyan tesztekben, ahol szerbhorvát megfelelőikkel kellett összevetni őket. Az adatok Kaszás István és Mikés Melánia közlései.

A mondat mindig helyes, ha a sorrend: számnév + participium, de csak *a* névelővel helyes a fordított szórend (Num + PartP). A következő példában a melléknévi igenévnek nincs bővítménye:

- Péter várja a két feladott levelet*
 (*)*Péter várja a feladott két levelet*
Péter vár két feladott levelet
 **Péter vár feladott két levelet.*

A bővítmény nélküli participiumot tartalmazó mondat helytelen névelő nélkül Part + Num sorrendben, de másodlagos helyességű *a* névelővel is azonos sorrendben. A példák azt mutatják, hogy a Part + Num sorrend csak névelővel lehet helyes, de ha nincs bővítménye a participiumnak, még így sem szerencsés. Érthető tehát, hogy az adatainkban előforduló példákban *a* névelőt találunk, ha a szórend Part + Num, és gyakran van bővítménye a participiumnak, bár ez nem kötelező: *várta, hogy a kiszabott hat perc leteljen*, ebben az esetben jobb is ez a szórend mint a fordítottja. Bizonyos participiumok azonban elsődlegesen a számnév előtt állnak *elmúlt, következő stb. az elmúlt 2–3 esztendőben, A most következő néhány év.*

A melléknév viselkedése nagyjából megfelel a melléknévi igenévnél megfigyeltnek:

- Péter olvasta a két hosszú levelet*
 (*)*Péter olvasta a hosszú két levelet*
Péter olvasott két hosszú levelet
 **Péter olvasott hosszú két levelet*

De az a különbség, hogy a második mondat kevésbé szerencsés, bár bizonyos esetekben helyes: *Gyönyörű két lovad van.* Ha a melléknévnek van bővítménye, szokásosabb az AdjP + Num sorrend: *Péter elébe tette a vízzel teli két poharat* vagy *a két vízzel teli poharat.*

A nyelvek bizonyos típusában van mellékmondat, más nyelvekben nincs. Az ugor és az altaji nyelvek zöme a mellékmondat helyett participiumot használ. Míg az angolban az azonosítás a mellékmondat különböző vonatkozó szavaival fejeződik ki; olyan nyelvekben, ahol csak participium van, szórend fejezi ki, és így jönnek létre a névelős Part + Num sorrendű jelzős kapcsolatok: *Péter várja azt a két levelet, amelyet tegnap feladtál, Péter várja a tegnap feladott két levelet.* Itt a melléknévi igenév nyomatékosítása korlátozó azonosításra szolgál. A melléknév általánosabb tulajdonságot jelöl, így kevésbé alkalmas erre a célra.

Az elmondottak alapján az azonosító névmás + számnév + melléknév sorrendbe be kell helyezni a participiumot is, amely azonosítás esetén állhat a számnév előtt, egyébként utána áll. A mértéket jelölő melléknevek, amelyek rokonok a számnévvel, a többi melléknév elé kerülhetnek (*nagy fehér kutya* és nem *fehér nagy kutya*). A főnévi jelző a jelzett szó előtt áll, még akkor is, ha csak azonosítva lehet rákérdezni (*elnök úr*): *Melyik úr keres? Az elnök úr és nem Milyen úr keres? Az elnök úr.*

2.2. *A melléknevek szórendje: egyszerű és főnévből képzett melléknevek*

A melléknevek szórendi problémáinak vizsgálata során elemezni fogjuk: (A) a két egyszerű melléknévből álló jelzőszerkezeteket, (B) két deszubsztanciális melléknévi jelző sorrendjét [a 2.2. pontban], (C) az egyszerű és deszubsztanciális melléknévi jelzők sorrendjét, (D) a deverbális jelzők szórendi kérdéseit, (E) három és több melléknévi jelző szórendjét [a 2.3. pontban].

(A) Az egyszerű mellékneveket egy előző dolgozatunkban aszerint vizsgáltuk, hogy a melléknév mint konkrét paraméter milyen elvont paraméterrel egészíthető ki. A jelzők szórendjét taglaló irodalomban bizonyos elvont paraméterrel jellemezhető szemantikai csoportokat relevánsnak találtak a szórend szempontjából:¹¹ szín (*fehér, szürke, sötét*), méret (*nagy, kis, hosszú, rövid*), kor (*öreg, fiatal*), alak (*kerek, hosszúkás*), minőség (*jó, rossz*), és egyéb minősítő melléknevek. A melléknevek közé sorolhatók a népnevek (*magyar, germán*), amelyek igen „közel állnak” az azonos alakú főnevekhez. A népneveken kívül a színnevek is állandó tulajdonságot jelölnek és könnyen főnevesülnek. Ezek a melléknevek és a jelzői főnevek, amelyek szintén állandóbb tulajdonságot jelölnek, közelebb állnak a jelzett szóhoz. A névszói állítmány vizsgálata során javasoltuk, hogy az ilyen főnevek és melléknevek egy része kapjon „állandó” jegyet, amely figyelembe veendő az igeképzésben (ugyanis bizonyos korlátozást jelent: *ember* → **emberedik*, *zömök* → **zömökül*).¹²

A főnévhez legközelebb a nép- és színnevek állnak, távolabb a méretet, kort, alakot jelölő melléknevek, és a kettő között van a többi minősítő melléknév. Íme néhány példa! Méretet és kort jelölő melléknevet követi a népnév:

átengedte részét egy nagy görög vállalatban (K J 63)

apró néger fejedelmek kerítik viskóikat (K J 130)

juthattam fiatal arab lányokhoz (K J 170)

az új francia építészet alkotásai nem adtak (Valóság 1969/4 Major 88).

A minősítést jelölő főnevek is a népnév elé kerülnek: *szeretem a finom magyar borokat*. A szint jelölő melléknevek is a főnévhez húznak, és elválasztják a főnévtől a méretet, alakot, minősítést és a csak milyenséget jelölő mellékneveket:

apró, fehér névtáblácskák . . . sorai futnak (Valóság 1969/4 Major 92)

a hosszú fehér köntösben . . . áll előtte (Sz K 84)

sovány fekete ujjával . . . mozdulatokat tett (K J 145)

Ámul a gömbölyű, barna nőcske (S P 14)

árnyék maradt, finom sötét hamufolt (S P 163)

Okos barna szeme élesen tekintett rám. (K J 156)

a vad fekete folyó . . . zuhogott elő. (K J 67)

Sima fekete köveken lépegettem (K J 67)

igazgatta könnyű rózsaszínű fátyolát. (K J 61).

¹¹ Vö. V. S. IVANOV, *Porjadok slov v opredelitel'nyh slovosocetanijach v vengerskom jazyke*. Moskva 1953 (Kandidátusi értekezés kézírata. Tud. vezető K. E. Majtinskaja.) Sajnos a disszertációról csak igen rövid feljegyzés állt rendelkezésemre.

¹² Dezső L., A főnévi csoport 119.

A népnevet és szint jelentő melléknevek előtt állnak tehát a méretet, kort, alakot, minősítést jelentő és egyéb melléknevek. Említettük, hogy a méretet, kort, alakot jelentő melléknevek gyakran maguk elé engedik a többi melléknevet, de ezt a megállapítást pontosabbá kell tennünk. A minősítést és egyéb tulajdonságot jelölő melléknevekből gyakran áll több egymás mellett, és szinonim és antonim jelzők követik egymást (szinonim és antonim jelzők a színeknél és népneveknél igen ritkák vagy lehetetlenek):

ha az egyszerűbb, naivabb tételek nem álltak (Sz K 66)
részünk volt aljas, álnok célzásokban (K J 50)
már-már édes, keserű kéjjel szemlélem (I Kh 37).

A minősítő jelzők megelőzik az egyéb melléknévi jelzőket:

Szép sima blöff (S P 44).

A nem szinonim, de azonos jegyű jelzők helye is felcserélhető:

érezni meleg, puha csókjait (K J 15).

A kort, mértéket és alakot jelölő melléknevek megelőzhetik az egyéb mellékneveket, amelyek a főnév mellé kerülnek:

ha fiatal, szép nő van jelen (K J 165)
Újabb, olcsó kiadása [sikert aratott] (Valóság 1969/5 Szakály 39)
hatalmas, puha szőnyeg (S P 60)
egyik térde karcsú, finom csontgomb (S P 215).

A méretet jelentő melléknevek, főleg a *nagy* és *kis*, gyakran állnak közvetlen a főnév előtt, megelőzve a minőségjelzőt. Ilyenkor a minősítő jelző és a mértékjelző bizonyos egységet alkot, s a méretet jelentő melléknév szerepe gyakran a kicsinyítés, ill. nagyítás:

Szemembe néz . . . az édes kis menyecske (I Kh 172)
A tragikus nagy lángelmének . . . a küzdelme (I Kh 83).

A minősítő jelző megelőzhet egyéb méretet jelentő melléknevet is, amely a főnév mellé kerül:

felvette szép szűk cipőjét (Sz K 133)
Csúf, mély seb volt rajta (Sz K 130)
halk apró kuncogásokat hallat (S P 220).

A méretet jelentő melléknevek után állnak az alakot jelentők:

[látam] Hed néni kicsi, karcsú testét. (Sz K 96)
Kisuhan egy magas sovány nő (S P 60).

A méretet jelentő melléknevektől több társulhat, és megfigyelhetők antonimák is:

keskeny és mély telket kell beépítenie (Valóság 1969/4 Major 90)
a kis és nagy történelem nyilaitól (I Kh 41).

Sajátos problémát jelentenek az idegen eredetű melléknevek. Nehéz elhatárolni az egyszerű mellékneveket a képzettektől, mivel idegen képzővel jöttek létre. A megoldást egyrészt a magyar szinonimával való összevetés nyújtja: pl. *egyszerű praktikus megfontolás indokolta* (Valóság 1969/5 Diószegi 21), itt a *praktikus* helyettesíthető a *gyakorlati* szóval, és így a melléknév deszubsztanciálisnak minősül. Osztályozhatók, pontosabban osztályozandók azonban szemantikailag is, így például az *elegáns* minősítő melléknévnek tekintendő: *elegáns, hatalmas nylon táskáját fölkapva bevonul* (S P 140).

(B) A deszubsztanciális mellékneveket szintaktikai-szemantikai szempontból a következő csoportokra osztjuk: (1) lokális-temporális, (2) módot és szempontot kifejező, (3) részt és paramétert jelölő melléknevek. Az (1) és (2) igés [az (1) még létigés], a (3) a birtoklás-igés mondatokból eredeztethető. A lokális jelzők elég gyakran fordulnak elő együttesen:

a déli és a nyugati határ mentén él (Valóság 1969/4 Kósa 14),

de a lokális jelzők egyike szorosabb kapcsolatba léphet a főnévvel:

a falusi körzeti orvosnak a jármű a fontos (Valóság 1969/4 Sulyok 78).

A temporális jelzők sorrendjét szabályozza az időbeli rend:

ókori és újkori klasszikusaink . . . hadsorait (I Kh 82).

A lokális-temporális jelzők gyakran közelebb állnak a jelzett szóhoz, mint a tulajdonságot, paramétert jelölők:

Kint éles, hegyi levegő. (S P 151).

Megfigyelhetők azonban ezzel ellentétes esetek is:

egyiptomi színes terítő díszlett (K J 178).

Itt lehetséges volna fordított szórend is, ha a terítőre jellemzőbb volna az, hogy egyiptomi. A főnévhez közel álló melléknév itt konkrét paraméter szerepű volt. A következő példákban nem fordítható meg a szórend, mert a jelzett szó nem választható el a mellette álló jelzőtől, amely elvont paraméternek tekinthető:

a déli végvári rendszer fenntartása rótt rá (Valóság 1969/5 Szakály 41)
Ritkaságnak számít a battonyai honismereti füzetek egyike.
 (Valóság 1969/4 Kósa 20).

Az ilyen nehezen elemezhető melléknevek, amelyek a jelzett szó pontosabb meghatározására valók (a rendszer mibenlétét, a füzetek tárgyát határozzák meg) megelőzik a módhatározó jelzőket is:

ez az erélyesebb pénzügyi politika váltotta ki (Valóság 1969/5 Szakály 43)
helyreáll köztünk a békés házastársi állapot (K J 214).

Az elvont paraméterek is összekapcsolódhatnak:

uralkodott benne a humán-ökológiai, társadalomföldrajzi problematika
(Valóság 1969/5 Konrád 76)
tisztességes, jellemes férfi volt (Sz K 199)
vallási és erkölcsi térére kell irányoznunk erőnket? (K J 95)
Politikai és kulturális tömegszervezetek. (Valóság 1969/4 Kósa 21)
a grammatikai és fonológiai univerzálék nagyobb részét teszik ki
(Valóság 1969/4 Jakobson 28)
különbséget nem mutatnak fonológiai és grammatikai struktúrájukban
(Valóság 1969/4 Jakobson 26).

A melléknevek sorrendje itt szabad, a beszélőtől függ. Az elvont paraméter egyrészt eléggé széles jelentésű szavaknak: *rendszer, struktúra, problematika, állapot, tér* stb. ad konkrét tartalmat, de konkrétabb jelentésű szavakhoz is járulhat jellemzőül (*jellemes férfi, pénzügyi politika*). Az előbbi típusú kapcsolat az értekező prózát jellemzi, legtöbb példánk a Valóságból való. Az elvont paraméter szerepű jelzős kapcsolatok jórésze átalakítható habeo-igés mondattá, de ekkor „dúsítani” kell konkrét paramétert kifejező jelzővel: *A fonológiának (bonyolult) struktúrája van. A társadalomföldrajznak (lebilincselő) problematikája lenne.* stb. Ha a jelzett szó konkrétabb, könnyebben létre jön a megfelelő mondat: *A férfinak (szilárd) jelleme van.* Más paraméter szerepű jelzők igés mondattá alakíthatók: *A füzetek a honismerettel foglalkoznak,* vagy alig, ill. nem alakíthatók át mondattá: *vallási és erkölcsi térére, házastársi állapot.* Az elvont paraméter szerepű jelzők az értekező próza termékei és a jelzős szerkezetek már-már elszakadnak a mondatoktól, csak típusuk azonosítható a megfelelő mondatokéval.

A paraméter szerepű jelzők mondattal könnyebben azonosítható fajtája konkrétabb paramétert jelöl:

féhérköpenyeges, kötényes alakja megjelent (K J 87)
nem egyensúlyozná egy (másik) hasonlóan kecses és súlyos tömeg
(Valóság 1969/5 Orbán 85).

Az elvont jelzők másik csoportja szempontot, nézőpontot jelöl, inkább a módhatározókkal rokonítható, és igés mondattá alakítható át:

külön személyes vagy anyagi előnyt nem várnak (Valóság 1969/4 Sulyok 80)
kifogástalan materialista kiutat biztosított (Valóság 1969/4 Jakobson 31).

Ezek a jelzők is a főnévhez vonzódnak, mert lényegesen egészítik ki a jelzett szót.

Dolgozatunkban nem elemezzük azokat a jelzős kapcsolatokat, amelyek jelzett szava igéből képzett főnév, ezért ritkábban találkozunk olyan jelzőkkel, amelyek egy igés mondatban a mélyszerkezet személyt jelentő főnévvel kifejezett experienseként állnának.¹³

egy emeletes családi házra hasonlít (Valóság 1969/5 Orbán 81)
meghírdették üres orvosi állásaikat (Valóság 1969/4 Sulyok 77).

Ha deverbális főnév vagy nomen actionis a jelzett szó, a jelzők megfelelhetnek lokális, módot kifejező bővítményeken kívül szempontot jelölő komponensnek is, ez utóbbi a főnévhez közel helyezkedik el:

Az európai polgári átalakulás negyedszázadában
 (Valóság 1969/5 Diószegi 29)
indította meg napi testi csatáját (I Kh 103)
díjtalan egészségügyi ellátás illeti meg (Valóság 1969/4 Sulyok 80)
nem a részletes filológiai bizonyítás elhagyása okozza
 (Valóság 1969/5 Trócsányi 30).

A deverbális főnevek jelzői közül természetesen hiányoznak azok, amelyek birtoklás-igés mondatokkal rokoníthatók, viszont előfordulnak az ágensből és a cselekvéssel kapcsolatos objektumokból levezethetők:

a déli nemesi ellenállás vezetői (Valóság 1969/5 Trócsányi 31)
[felveszti kötelező jellegét] a személyes költői kísérletekben
 (Valóság 1969/4 Jakobson 28)
népszerűbbek, mint a rendszeres anyanyelvi oktatás
 (Valóság 1969/4 Kósa 19).

Az ágens és objektum szorosabb bővítményei az igének mint a lokális és módhatározó komponens, ezért közelebb állnak hozzá. Mutatis mutandis, azaz igés és nem birtoklás-igés mondatokban, ugyanazzal a körülménnyel állunk szemben mint a paraméter és lokális szerepű jelzőknél, ahol a paraméter közelebbi bővítménye a habeo-igének mint a lokális (pl. *déli végvári rendszer*), de deverbális főnév esetén könnyebben rekonstruálható a mondathoz fűződő kapcsolat. Az egyenrangú objektuális vagy szempontot jelentő jelzők itt is felcserélhetők:

tanszemélyzete szlavisztikai, romanisztikai stb. oktatást is végez.
 (Valóság 1969/4 Kósa 18)
A szellemi és egészségügyi ellátás is. (I Kh 99).

A deverbális jelzett szónak lehet célhatározói szerepű jelzője is:

a függetlenségi (vagy egyesítési) harcok (Valóság 1969/5 Trócsányi 34).

¹³ Az experiens azt a személyt jelöli, aki számára vagy ellenére a cselekvés történik. Részletesen I. Dezső L., A magyar jelzős főnévi csoportok 1–2. fejezet.

A deverbális jelzett szó problematikája természetesen sokkal gazdagabb, mi csak néhány vonására akartuk felhívni a figyelmet, hogy jobban láthassuk a nem deverbális főnévhez járuló jelzők kérdéseit.

2.3. Az egyszerű és főnévből képzett melléknevek együttes használata

(C) Mint fentebb említettük, a deszubsztanciális melléknevek (^{NA}A) általában közelebb állnak a jelzett szóhoz, mint az egyszerű melléknevek, ezért a $A + {}^NA$ sorrendű jelzőket röviden tárgyaljuk és több figyelmet szentelünk az ${}^NA + A$ szórend elemzésére.

Az $A + {}^NA$ szórendű jelzőkben az ^{NA}A lehet lokális és temporális melléknév, s elválaszthatja a főnévtől a méretet, időt, szint stb. jelentő mellékneveket:

a nagy mexikói festőművész . . . fölényes (Valóság 1969/4 Vályi 93)
képezzük ki az új indiai értelmiséget (Valóság 1969/5 Orbán 93)
Sötét téli hajnalokban is leróttá azt az utat (I Kh 104)
jeleníti meg konkrét térbeli viszonylatok formájában
 (Valóság 1969/5 Bonta 96).

A deszubsztanciális melléknevek jelentős része paramétert fejez ki. Fentebb zömmel elvont paramétert jelentő mellékneveket elemeztünk, most bemutattunk néhányat a konkrétabbak közül is (az első négy példa):

A magasabb és súlyosabb tornyokat (I Kh 75)
a karcsú izmos fiúkat kedveli (K J 31)
s nagy erős hallá vált (K J 67)
a hűvös, holdvilágos éjszakát fordítsuk utazásra (K J 18)
a német irodalmi nyelvet tanulják (Valóság 1969/4 Kósa 17)
fekete éjszakai órák várákozhatnak (S P 210).

A konkrétabb paramétert tartalmazó példák irodalmi művekből származnak. Bennük a különböző jelentésű egyszerű melléknevek maguk elé engedik a paramétert kifejezőket. Az esetek többségében azonban a jelzők sorrendje megfordítható lenne. Ugyancsak konkrétak a hasonlatot tartalmazó deszubsztanciális jelzők, és helyet cserélhetnének az őket megelőző egyszerű melléknévvel:

finom, pehelyszerű gyapjat adtak (K J 206)
gömbölyű, gyermekes arca csupa mosolygás (Sz K 95)

Velük ellentétben a szempontot jelölő melléknév nem mozdítható el a helyéről:

Szlovák néprajzi anyag van (Valóság 1969/4 Kósa 20).

A ${}^NA + A$ szórendű melléknévi jelzőpárokban a jelzett szóhoz közel állhat a népnevet jelentő melléknév, amely alakilag azonos a megfelelő főnévvel,

és helyet, valamint konkrétabb paramétert jelentő főnévből képzett melléknév előzi meg:

a baranyai német falvakban (Valóság 1969/4 Kósa 16)
a neves magyar költővel (Valóság 1969/5 Orbán 92).

A szint jelölő melléknevek is azok közé tartoznak, amelyek két melléknévi jelző közül nagy valószínűséggel kerülnek az első helyre. Most azt találjuk, hogy a konkrétabb paramétert, valamivel ellátottságot jelölő vagy hasonlatoszerű deszubsztanciális mellékneveket is elválaszthatják a főnévtől:

egy izmos szőke fiú (Sz K 243)
egy éles fekete vonal húzódik (S P 109)
abrosztalan zöld asztalok álltak (I Kh 189)
elnézegettem selymes barna szakállát (K J 86).

Ezek a jelzőpárok azonban megfordíthatók. A kicsinyítő vagy nagyító szerepű *kis* és *nagy* melléknevek maguk mögé utasíthatják a lokális, módot, hasonlítást és a konkrét paramétert kifejező mellékneveket, amelyek távol kerülnek a főnévtől:

visszatérhetek a tóparti kis házba (K J 129)
kápolnaszerű kis boltjaikban mosolyognak (I Kh 200)
elképzeltem egy magányos kis házat (K J 119)
Formás kis darab (S P 162)
fényes nagy szemek (S P 27).

Ezek a főnévhez húzó mellékneveken kívül más melléknév is elválaszthatja a főnévtől a konkrétabb paramétert kifejező (*erős, mocskos, sós*) és a bizonyos jellemző részt jelentő (*boltíves, gömbbokros*) és értékelő (*szégyenteljes, természetellenes*) mellékneveket:

lesznek erős szép utódaik (K J 161)
terjesztette a mocskos pogány műveltséget (K J 38)
sós hűvös levegő árad (S P 214)
A boltíves hideg teremből . . . árad (S P 57)
gömbbokros, hűvös parkot ölel körül (S P 64)
ezek az események szégyenteljes rossz emlékek (Valóság 1969/4 Kósa 16)
Bent természetellenes süket csend volt (Sz K 192).

A jelzők sorrendje megfordítható egy eset kivételével (**a pogány mocskos műveltséget*), mert a melléknév igen „közel áll” az azonos alakú főnévhez.

A deszubsztanciális jelzők egy fajtája ragos és névutós főnevekből vagy határozószókból képződik. Az ilyen mellékneveket rendszerint elválasztja a főnévtől a deszubsztanciális melléknév. A ragos főnévből és határozószókból létrejött melléknév rendszerint lokális temporális vagy módot kifejező jelző:

a Mohács utáni zűrzavaros évek viszonyairól (Valóság 1969/5 Szakály 44)
[megérteni] a nők naponkénti katonás hétvágásait arcuk védelmében
 (I Kh 48)

A jelenlegi oktatási rendszer (Valóság 1969/5 Orbán 94)
belső nyelvtanulási kritériumokat (Valóság 1969/4 Jakobson 26).

Az egyszerű melléknevek és a ragos névutós főnevekből és határozószókból eredő melléknevek szórendjére kevés példánk van. A népnevek feltehetően megelőzik az ilyen mellékneveket:

későbbi francia nevén (Valóság 1969/4 Major 87).

A deszubsztanciális jelzők utolsó fajtája a melléknévből (ill. számnévből) és főnévből képzett melléknévből álló jelzői kapcsolat vagy összetétel, amellyel régebbi dolgozatainkban már foglalkoztunk.¹⁴ Az ilyen jelzői kapcsolat főnévi eleme a jelzett szó testrészt, tulajdonát vagy valamely paraméterét fejezi ki, amely általában birtoklás mondatra vezethető vissza, a melléknév pedig konkretizálja a jelzői főnevet: *egy fehér ruhás, csillogó öves jelenség* (Sz K 87), *néz a látszólag jókedvű, jó egészségű Kisasszonyra*. (I Kh 16), *viszonylag jómódú, nagy jövedelmű emberek* (Valóság 1969/4 Major 90). A példák egyúttal szemléltették az ilyen összetett melléknevek és melléknévi kapcsolatok szinonimitását is. Az ilyen melléknevek bírják egyrészt a főnévből képzett melléknevek, másrészt az egyszerű melléknevek jegyeit, így a két kategória között foglalnak helyet. Ez ahhoz vezet, hogy szórendi helyüket a velük társuló melléknév sajátosságai döntik el: a népnevek, a színnevek, a kicsinyítő melléknevek általában elválasztják őket a főnévtől, de elébük kerülhetnek egyéb méretet és minősítést jelentő melléknevek is:

a kis számú szerb kereskedőt . . . kivéve (Valóság 1969/4 Kósa 15)
az ernyője sötét árnyalatú, lila rivaldafényt árasztott szét (S P 241)
Héttagú kis csoportunk . . . magyar. (I Kh 208)
Vékony csontú, eléggé magas nő volt (K J 15)
Csak vastag derekú, alacsony hársfásor [volt ott] (Sz K 53)
megfejthetetlen eredetű, ostoba bizonyossággérzés fog el (S P 219).

A méretet, kort jelölő és egyéb melléknevek és a főnév közé azonban beékelődhet melléknévi szókapcsolat:

Még egy rövid, vad ritmusú dal (S P 97)
Itt . . . egy fiatal, kreol arcú költő (S P 171)
jött be . . . egy nagyon elegáns, vörös hajú asszony (Sz K 56).

A deszubsztanciális melléknevek közül azok, amelyek hierarchiális viszonyt, elvont paramétert fejeznek ki, kötelezően maguk mögé utasítják, a konkrét tulajdonságot kifejezők csak megelőzhetik a melléknévi szókapcsolatokat és összetételeket:

Mr. R. magas beosztású állami tisztviselő (Valóság 1969/5 Orbán 94)
szigorúan meghatározott számú kompozicionális modellt engednek meg
 (Valóság 1969/4 Jakobson 28)
kétrészes, színes szuperfilm formájában (Valóság 1969/5 Szakály 41)

¹⁴ Dezső L., A főnévi csoport 100 kk.

kerülgettük a sárga arcú, véres holttesteket (S P 192)
fürtös fejű, vállas férfiszépségnek szereti elképzelni
 (Valóság 1969/5 Orbán 89).

A deszubsztanciális melléknevek közül a konkrét paramétert, jellemző részt, ruházatot jelentő és lokális melléknevek maguk elé engedik a melléknévi kapcsolatokat és összetett mellékneveket, de a szórendet meg is fordíthatnánk az alábbi példákban (talán az utolsó kivételével):

Az asszonyon színes, diszkrétén rövid szoknyájú selyemruha
 (Valóság 1969/5 Orbán 82)

A tapétás kisablakos szobában sápadt világítás (S P 151)

A rendező körül . . . selyemruhás, fehér vállú nők. (S P 12)

mexikói, széles karimájú szalmaszombrérójában (Valóság 1969/4 Vályi 94)

az ugyancsak délvidéki és költői formációjú Vergiliusra (I Kh 196).

Ezzel az egyszerű és főnévből képzett melléknevek szórendi elemzésének a végére értünk. Még röviden szemügyre vesszük a deverbális mellékneveket, amelyek problematikája már érintkezik a melléknévi igenevekével, elsősorban azokkal, amelyek tulajdonságot fejeznek ki.

(D) A deverbális és deadverbiális jelzőkkel előző dolgozatainkban nem foglalkoztunk, ezért röviden érintjük szórendi problémáikat is, inkább csak a többi jelzőfajtaéhoz viszonyítva. Példáink zömében a deverbális melléknév távolabb áll a jelzett szótól, amelyhez közvetlenül egyszerű vagy főnévből képzett melléknév csatlakozik:

imbolyogtam a csúszós, fekete köveken (K J 68)

A görögök engedékeny, bölcs isteneit (K J 44)

észrevétlen szép örökségül a fejünkbe rakták (I Kh 153)

egy ismeretlen sovány fiú . . . válaszolatott (Sz K 216)

ellenőrizték a még megszállatlan magyar területeket is

(Valóság 1969/5 Szakály 41)

Held szokatlan katonai tehetségének . . . jelentőségét (Sz K 52)

Törékeny szemüvegés férfi (Valóság 1969/5 Orbán 94)

iszákos és szerelmes természetű uralkodó volt (Valóság 1969/5 Orbán 84).

A deverbális melléknevek jelentős része fosztóképzős participium, és talán helyesebb volna a melléknévi igenevek közé sorolni. Ugyanez mondható azokról a példákról, amelyekben a deverbális melléknév megelőzi az egyszerű vagy deszubsztanciális melléknevet:

Kövér, mosolygós asszony volt (Sz K 164)

a torz és jelentéktelen bazáráru volt (Sz K 51)

Nagy faragatlan kövek (K J 142)

új festetlen üvegeken (Valóság 1969/4 Major 88)

a jármű fontos és nélkülözhetetlen munkaeszköze (Valóság 1969/4 Sulyok 78).

A deverbális melléknév, a fosztóképzős participium — de ez áll a participiumra is — őrizheti igei természetét, és ekkor távolabb áll a jelzett szótól. Ha viszont

inkább tulajdonságot, milyenséget jelöl, közel kerülhet hozzá, kivéve ha elválasztja a főnévtől egy olyan melléknév, amely általában szorosabban csatlakozik a jelzett szóhoz. Az utóbbi példákban nem állt a deverbális melléknév és a főnév közé ilyen „erőszakos” melléknév.

(E) A három vagy több jelzőt tartalmazó főnévi csoportok elvben már nem mondhatnak semmi újat, hiszen csak az eddigiék további bonyolítását mutathatják. Bennünket csak a különmemű jelzők érdekelnek, mert ezek mondhatnak valami többet, igazolhatják, ill. megkérdőjelezhetik az eddigi megállapításokat. Érdekes azonban megemlíteni, hogy a háromtagú, szóképzésileg azonos jelzők zöme éppen egynemű és felsorolásként használatos [pl. *német, szlovák és szerb-horvát nyelven* (Valóság 1969/4 Kósa 19), *belgyógyászati, sebészeti, ideggyógyászati állásokra* (Valóság 1969/4 Sulyok 80)]. Gyakori még két egynemű és egy harmadik tőlük különböző jelző társulása, amely lényegében a két különböző jelző kapcsolódásának felel meg:

egy-egy különösen szép és drága fiatal szüzet (K J 105)
Egy zimankós, szeles párizsi alkonyon (I Kh 184).

Az idézett példákban minősítő és kort meghatározó egyszerű melléknevek, valamint paramétert és helyet jelentő jelzők társultak. Az egyszerű és deszubsztanciális jelzők együttes használata már nagyobb változatosságot mutat. Vegyes összetételű jelzőink zömében a főnévből képzett jelző, ill. két ilyen jelző közül az egyik, a főnévhez húz: 43 példából 35 ilyen eset van, de 13 példában a sorrend: $^NA + A + ^NA$, vagyis egyszerű jelző áll a két főnévből képzett között. A főnévből képzett melléknév főnév előtti helye statisztikailag érvényesülő szabály, többször alkalmazhatnánk más sorrendet is, a szerzők mégis ezt használják. Íme néhány példa az $A + A + ^NA$ összetételű jelzőkre:

Lomha, kövér, eléggé ostoba indulatos fiú lett (K J 64)
Derék, csendes, szorgalmas emberek voltak (K J 195).

Az esetek zömében azonban nem konkrét paraméter előzi meg az egyszerű melléknevet, hanem olyan főnévből képzett melléknév, amely elvont paraméterként tartalmat ad, vagy meghatározza a jelzett szó rendeltetését stb.:

A XVIII. század végi francia állami struktúrában
 (Valóság 1969/5 Diószegi 19)
több emeletes, új kollégiumi épülettel (Valóság 1969/4 Major 91)
A szentendrei szerb egyház művészeti múzeum (Valóság 1969/4 Kósa 20).

A példákban a főnévtől távolabb népnév, időt jelentő egyszerű melléknév, és még odébb időt, helyet, részt, paramétert meghatározó deszubsztanciális melléknév áll: $^NA + A + ^NA$. A bemutatott példák jellemzőek voltak az olyan szórendre, amelyben az első főnévből képzett melléknév helye kötött, a főnévtől távol álló deszubsztanciális melléknév helyet cserélhetne az előtte álló egyszerű melléknévvel, de népnév esetén ez nem lenne szerencsés (1. és 3. példa). Előfordulhat azonban olyan $^NA + A + ^NA$ összetételű jelző is, ahol a melléknevek sorrendje fölcserélhető:

jártuk meg a borzalmas, vad, sziklás utakat (K J 141).

Egyszerű minősítő vagy méretet jelentő melléknév megelőzheti a konkrét paramétert és birtokot kifejező főnévből képzett mellékneveket:

illatos, ékszeres, gyönyörű hölgyek között (K J 32)
jellegtelen és kifejezéstelen, sőt csúnya épületek (Valóság 1969/5 Bonta 96)
vállas, csontos, magas férfi volt (K J 151)
arányos, szép kis figura (S P 198).

Az utolsó példában a *kis* melléknév kicsinyítő szerepű.

A melléknévi kapcsolat és a deverbális melléknév háromjelzős szerkezetben való elhelyezkedésére kevés példánk van, s belőlük nem vonhatunk le olyan következtetéseket, amelyek lényegesen hozzájárulnának eddigi ismereteinkhez. Bemutatnánk mégis három példát: az elsőben a kicsinyítő szerepű *kis* melléknév található, a másik kettőben a hajszint jelölő melléknév hol megelőzi, hol maga elé engedi a többi jelzőt:

A tömpe orrú, csúnya kis kocsiban (S P 149)
A szépszemű, csalogató hangú barna leány (K J 14)
a barna, lassú mozgású, kecses, csöndes gyermek (Sz K 55).

2.4. A melléknév és melléknévi igenév szórendjéről

A participium kérdéskörével régebbi dolgozatainkban nem foglalkoztunk, és jelenlegi elemzésünkben is a melléknév viselkedésére helyezük a súlyt, szembeesítve az igenévvvel.

Mind az egyszerű melléknevek, mind az igék predikátumnak felelnek meg a mélyszerkezetben. A magyar mondatban állítmányként állhat az ige, az igéből képzett melléknév (ritkán participium), a melléknév és a melléknévből képzett ige. Az olyan nyelvekben, amelyekben nincs képzett ige, csak igei és melléknévi állítmány lehetséges (pl. a szuahéliben). Más nyelvekben nincsen melléknévi állítmány sem, s a magyar melléknévi állítmánynak tulajdonságot kifejező igei állítmány felel meg, és ebből eredeztethető jelzői használatú, tulajdonképpeni melléknév (pl. a jorubában). A melléknév és az ige közötti különbség határozottabban jelenik meg állítmányi szerepben mint jelzőiben, elsősorban azért, mert jelzőként az ige melléknevesül: *A lány szeme ragyog, A ragyogó szemű lány, A legények megrakják a szekeret, a (meg)rakott szekér.* Az első két példában (*ragyog* és *ragyogó*) a különbség kisebb, mert a cselekvés kevésbé „aktív”, bár az igenév cselekvő, a második példában az állítmányi és melléknévi igehasználát között nagyobb „olló” van. Az „olló” csökkenthetjük, ha bővítménnyel látjuk el a participiumot: *a Pétertől takarosan megrakott szekér*, viszont növelhető is az ilyen példában: *A munkások az udvaron fényezik a bútort és a fényezett bútort*, ahol a tevékenységre már nem is gondolunk, csak az eredményre. A cselekvést jelölő aktív igenév viszont megőrzi a cselekvés aktív jellegét: *az udvaron bútort fényező munkások*. A mondatokból következik, hogy a participiumként álló igei állítmány szemantikája, az igenév fajtája és bővítményeinek megléte, mind közrejátszik az igenév jellegének megítélésében és szórendi helyének meghatározásában. Ez utóbbinál azonban figyelembe kell venni az igenévvvel társuló melléknév jellegét. Erről fentebb

már bőven volt szó: különbséget kell tennünk az egyszerű és a deszubsztanciális melléknevek és ezek fajtái között, figyelemmel kell lenni az elvontságra és a lehetséges fogalmi kapcsolatra.

Ezek után vizsgáljuk meg (A) az egyszerű melléknév és a participium, (B) a deszubsztanciális melléknév és a participium, (C) a deverbális melléknév és a participium, (D) több különböző melléknév és a participiumok társulását.

(A) Az egyszerű melléknév és a participium társulása az esetek többségében Part + Adj szórendet eredményez (49 : 34 arányban). Ha a participium az első helyre került, az esetek felében volt bővítménye, míg a főnév mellett álló participiumoknak csak az esetek negyedrésztében volt. A bővítmény tehát lényegesen befolyásoló, de nem döntő tényező. A másik lényeges körülmény a melléknév és a participium szemantikája. Az alábbiakban elsősorban a melléknév szemantikájára leszünk tekintettel.

Az Adj + Part sorrendű jelzők felét olyanok teszik ki, amelyekben a melléknév méretet, kort fejez ki; ezek a melléknevek egyébként is távol helyezkednek el a főnévtől:

mint kicsiny, állatszó lény, (K J 66)
egy irtózatosan nagy, ledőlt fa ágai között (K J 142)
a mély, sziklába vájt falak közt (Sz K 138)
hosszúka, elnyúlt kert volt (Sz K 39)
egy fiatal mosolygó szolgáló (K J 39).

A példákban a jelzők sorrendje általában megfordítható, a participium az esetek zömében állapotot jelöl. A példák másik nagy csoportjában minősítést jelölő melléknév társul a participiummal, amely zömmel állapotot fejez ki, sőt néha szinonim a melléknévvel, s a sorrend megfordítható lenne:

bölcs és tapasztalt Jechezkel (K J 79)
a báva retusált arcok között (S P 58)
anyanyelve buta, semmit nem jelentő szavain (Sz K 32)
szerény, messziről hozott adományomat (I Kh 77).

Egyéb melléknév-fajtából kevés van, előfordulnak azonban színnevek is:

fekete, ragyogó szemét (K J 144).

De itt a szokottabb sorrend ez lenne: *ragyogó fekete szemét*. A Part + A sorrend szokottabb mint az előző. A példák harmadában a melléknév népnév, de főleg színnev:

a biomechanika kiváló orosz szakértője (Valóság 1969/4 Jakobson 30)
üvegeken átömlő fehér világosság (Valóság 1969/4 Major 88).

Rajtuk kívül gyakoriak a minősítést és a kicsinyítést kifejező melléknevek:

az összetört finom ablakrácsokat (K J 172)
tanult bölcs férfiak (K J 52)
már többször látott kis épületébe (Valóság 1969/4 Major 86).

Előfordulnak egyéb kort és méretet jelentő melléknevek is, de itt különösen gyakoriak a bővítményes participiumok, amelyek a főnévtől távolabbi elhelyezkedést kedvelő mellékneveket is a főnév mellé szorítják:

a katolikus egyház milliárdokat érő hatalmas földbirtoka

(Valóság 1969/5 Diószegi 23)

Az eredetileg igénybe vett régi keretek (Valóság 1969/5 Diószegi 25)

Kiállított parányi rekonstrukcióján (I Kh 74).

(B) A deszubsztanciális melléknevek többsége a főnév mellé kerül, ha participiummal társul (68 : 14 arányban). A főnévtől távol elhelyezkedő participiumok felének van bővítménye, míg azoknak, amelyek a melléknevet eltávolítják a jelzett szótól, nincsen (1 ellenpélda volt). A Part + ^{NA} sorrendben a melléknevek közel fele elvont paramétert jelent, a többi a lokális vagy szempontot fejez ki, például:

távol élő, méltán neves hazánkfia (I Kh 42)

elfogadható jogi formulát (Valóság 1969/5 Diószegi 23)

a lóháton járó puszta legényektől (I Kh 136)

a tárgyasult társadalmi munkateljesítmény (Valóság 1969/5 Brenner 100).

Velük szemben elsősorban konkrét paramétert kifejező melléknevek szerepelnek ^{NA} + Part szórendben, bár más konkrét melléknevek is fellelhetők. A participiumnak általában nincs bővítménye és melléknévszerű használata gyakori:

lámpalázás és túlzó szülő (Sz K 230)

éles és határozott vonalat (Valóság 1969/5 Bonta 96)

fénytelen, remegő hangján (K J 15)

a nyelv szokatlanul szabályos és zárt szervezettségének

(Valóság 1969/4 Jakobson 23).

A melléknévből és a deszubsztanciális főnévből alkotott összetett melléknevekre, ill. melléknévi kapcsolatokra kevés példa van. A példák zömében a participiumot a jelzett szótól elválasztja a melléknév:

a nemrég meghalt, orosz származású szobrász (Valóság 1969/4 Major 84)

az emberi élet foglalatát képező, emberi arcú környezet

(Valóság 1969/5 Bonta 96)

a részegen kóválygó, vörös arcú férfiak (S P 20)

az ápolt, vörös hajú asszonyt (Sz K 56).

Előfordul azonban az is, hogy a participium közelebb áll a jelzett szóhoz:

horvát nemzetiségű, egyetemesen képzett szakember

(Valóság 1969/4 Kósa 20)

nehéz kezű, fölnevelő apánk (I Kh 199)

Bársony pillantású, tikkadt állatok (Sz K 29).

A határozóból képzett melléknév is közelebb kerül a jelzett szóhoz, mint a participium:

a körzetet ellátó mindenkori orvost (Valóság 1969/4 Sulyok 80)
vonatkozó korábbi cikkeimet (Valóság 1969/4 Major 95)
termésköből rakott egykori falai (I Kh 138).

De itt is vannak ellenpéldák, amelyben a participium csatlakozik a főnévhez:

a hajdani borotválkozó tükröt (I Kh 39)
az egykori bukott osztályok (Valóság 1969/5 Szakály 47)
a kikefált másnapi ruhát (Sz K 72).

Az első két példában a participium és a főnév között szorosabb kapcsolat van, és a szórend nem fordítható meg.

(C) A participium és a deverbális melléknév társulására kevés példánk van, de még köztük is többségben vannak a participiumból eredeztethető fosztóképzős melléknévek. Így a szórendről vajmi kevés képet alkothatunk magunknak. A participium és a deverbális melléknév sorrendje attól függ, van-e bővítménye a participiumnak, és mennyire őrizte meg igei természetét. Az első példában a participium távol áll a főnévtől, bár a melléknévnek is van bővítménye, míg a másodikban megelőzi, de a sorrendet meg lehetne fordítani:

a . . . végzése mellé kiutalt viszonylag jelentős összeget (Sz K 187)
Harsány és szikrázó vigaszunk (I Kh 54).

(D) Ha jelzőként participium és legalább két melléknév áll, az esetek több mint felében (75-ből 43-ban) a két melléknév elválasztja a participiumot a főnévtől (Part + A + A), a maradék példák többségében (18 esetben) az egyik melléknév a főnév mellett áll, de utána a participium következik, és csak aztán jön a másik melléknév (A + Part + A). Csak kevés példában (13-szor) áll a participium közvetlenül a főnév mellett. Ezek a tények megfelelnek az eddigi megfigyeléseinknek.

Az sem meglepő, hogy a Part + A + A sorrendben álló jelzők zömében a főnév mellett deszubsztanciális melléknév áll, a másik melléknév lehet mind egyszerű, mind deszubsztanciális:

egy kínálkozó szép női testet (S P 192)
a köréje búvó kis középkori házak (Valóság 1969/4 Major 87)
egy kopaszodó, szemüveges, bajuszos férfi (Sz K 56).

Ha három jelző esetén a két melléknév között áll a participium, a főnévhez csatlakozó melléknév zömmel deszubsztanciális, a participiumon túl helyezkedik el az egyszerű melléknév. Íme néhány tipikus példa:

a vékony, kanyargó, gyermekes dallamban (Sz K 28)
komoly, használható kiindulási alapot (Valóság 1969/5 Szakály 40)
egy ócska, szakadozott barnacsíkos köpönyeget (K J 24).

A népnév, a kicsinyítő melléknév, de egyéb melléknév is a főnév mellé furakodhat, ha a deszubsztanciális melléknév ezt megengedi (azaz konkrétabb tulajdonságot jelöl):

a számban is erős, jól fegyelmezett, rideg fegyelemben tartott, s nem is rosszul vezetett svéd seregek (Valóság 1969/5 Trócsányi 31)

Kerijoth, a sivár, piszkos, elhanyagolt kis falu (K J 133)

szép, árvaťat, özvegyeket védő, bátor hivatását (Sz K 78).

Viszonylag kevés azoknak a participiumoknak a száma, amelyek két melléknevet is megelőzve a főnév mellé kerülnek. Az esetek zömében az egyik melléknev egyszerű, és a főnévtől távolabb helyezkedik el:

hajót, ...egy rozoga, mocskos, patkányokkal és szeméttel megtelt ládát
(K J 136)

szép, szálas, erős buzgó judeaiak (K J 11)

a XVI. századi hazai feudális uralkodó osztály ellen
(Valóság 1969/5 Szakály 40).

A participium is zömmel bővítmény nélkül áll, olykor, mint az utolsó példában, értelmileg szorosan kapcsolódik a főnévhez, egyébként helyet cserélhetne a melléknevekkel.

Előfordulhat természetesen az is, hogy két participium előz meg, vagy vesz körül egy vagy több melléknevet, mint az alábbi példákban:

fényes, nyüzsgő, pompázó városainkban (K J 103)

márványba faragott, szakállas, elgondolkozó fejei (K J 40)

a bazárban nyüzsgő fiatal, szép, gazdagnak látszó nőket (K J 14).

Mi azonban nem vállalkozhatunk az összes szórendi permutációk bemutatására.

DEZSÓ LÁSZLÓ

О порядке слов венгерских номинальных фраз

1.1. Настоящая статья является третьей самостоятельной частью исследования о венгерской номинальной фразе; в предыдущих частях была анализирована структура номинальной фразы, а в этой рассматриваются вопросы порядка слов по данным научных и литературных произведений. В первом пункте работы анализируются типологические вопросы.

1.2. Типология порядка слов была изучена Дж. Гринбергом в сопоставлении с порядком слов предложения, но без учета глубинной структуры и актуального членя, поэтому его основополагающее исследование нуждается в дальнейшей разработке.

1.3. Гринберг анализировал лишь расположение указательного местоимения, количественного числительного и прилагательного. Порядок этих универсальных частей речи должен быть дополнен анализом других видов местоимений, числительных и прилагательных, образованных от имен и глаголов, и причастий в таких языках, где они имеются. Полная система правил может быть установлена при учете семантической глубинной структуры и актуального членения.

2.1. Во втором пункте детально исследуются вопросы порядка слов венгерской номинальной фразы с учетом факторов, рассмотренных в первом пункте. Сперва анализируется расположение местоимений, числительных и простых прилагательных. В венгерском

они предшествуют существительному в порядке: местоимение — числительное — прилагательное. Отклонения от такого порядка объясняются признаками и ролью разных видов определений.

2.2. В дальнейшем рассматривается расположение простых и производных прилагательных: определения из двух простых прилагательных или двух прилагательных, образованных от имен существительных. При правилах сочетания простых прилагательных следует учесть семантику прилагательных, а прилагательных, образованных от существительных, синтактико-семантическую характеристику определений (локально-темпоральные, партитивные, образа действия и др.).

2.3. Совместное употребление простых и образованных от существительных прилагательных определяются их особенностями, рассмотренных в предыдущем пункте, но они нуждаются в уточнении. Кроме того анализируется и порядок прилагательных, образованных от глаголов.

2.4. При анализе расположения прилагательных и причастий учитываются возможные дополнения причастий, и их близость к прилагательным.

Ласло Дэжé

